

Proces po Riu: trvalo udržateľný

Ladislav Miklós: Post-Rio Process: Sustainable. Život. Prostr., Vol. 31, No. 6, 288–292, 1997.

Five years after the United Nations Conference on Environment and Development and the Rio Summit '92 is to state, that the post-Rio process is sustainable. The Rio documents influenced the international conferences, national strategies of environment and development, the development of sectors, science and education, and other branches, too.

Among the most significant positive effects of the post-Rio process might be mentioned development of human resources – rise of awareness and education level, the modernization of legal instruments and policies, than slowing down the rise of world population, the technological innovation and decrease of pollution of the environment, decarbonisation of energy production, rise of soil productivity. But, some problems still remained – poverty problem, the drought, the ozone hole, inconvenient consumption pattern. Anyway, the improving legal, economic and policy system worldwide keeps hope of further sustainable development.

The same trend as described above can be recognized also in Slovakian post-Rio process.

Environmentálna politika, ochrana životného prostredia a ochrana prírody sa v tomto roku niesli v znamení malého jubilea – päť rokov od Konferencie OSN o životnom prostredí a rozvoji UNCED v Riu de Janeiro v júni 1992. Samozrejme, hodnotenia majú najrôznejší charakter. V zásade však bola Konferencia v Riu naozaj dejinnou udalosťou. Predpovedaný scenár, podľa ktorého bude proces po Riu vlastne významnejší ako samotný Summit Zeme a jeho dokumenty, sa naplňuje. Tento proces je skutočnosťou a treba veriť, že aj cesta označená jeho vedúcou ideou – *trvalo udržateľný rozvoj* – je už pevne vyznačená a nezvratná.

Dva z hlavných dokumentov z Ria: Agenda 21 a Rio deklarácia nie sú právne záväzné. Na posilnenie ich významu však Valné zhromaždenie OSN už v decembri 1992 uznesením podporilo implementáciu Rio deklarácie do konkrétnych aktivít spolu s Agendou 21, v decembri 1994 ďalším uznesením požaduje od vlád členských štátov všeobecnú podporu a šírenie princípov týchto dokumentov a žiada generálneho tajomníka OSN zabezpečiť ich implementáciu do programov kompetentných orgánov OSN.

UNCED a nasledujúce aktivity

Vplyv Ria je v spoločenskom rozvoji súčasného sveta všeobecne prítomný. Jeho výsledky, najmä Agenda 21, Dohovor o biologickú diverzite, Dohovor o klimatických

zmenách a v teoretickej rovine aj Rio deklarácia, sú vďačným východiskom a formálnou štartovacou čiarou najrôznejších medzinárodných konferencií, globálnych i regionálnych, ktoré často deklarujú nadväznosť na UNCED.

Najvýznamnejšie podujatia po Summite Zeme v Riu

Svetová konferencia o ľudských právach (Viedeň, 1993)
Medzinárodná konferencia o ľudskej populácii a rozvoji (Káhira, 1994)
Svetový zjazd pre sociálny rozvoj (Kodaň, 1995)
Svetová konferencia o ženách (Peking, 1995)
Konferencia OSN o ľudských sídlach (Istanbul, 1996)
Svetový potravinársky zjazd (Rím, 1997)
Konferencia ministrov životného prostredia európskych krajín (Luzern, 1993) **Konferencia ministrov životného prostredia európskych krajín** (Sofia, 1995), pripravuje sa ďalšia konferencia v Aarhuse,
Konferencia mimovládnych organizácií Trvalo udržateľná Európa (Brussel, 1995)

Na dokumenty z Ria sa odvolávajú regionálne a národné stratégie ochrany životného prostredia. Na výsledky z Ria nadväzujú aj koncepcie rozvoja vedy a vzdelávania na medzinárodnej aj národnej úrovni. Medzinárodné vedecké asociácie a ich kongresy odvo-

dzujú svoje programy od výsledkov z Ria, napr. kongres Medzinárodnej asociácie krajinných ekológov v Toulouse (1995) alebo Svetový kongres IUCN v Montreali (1996).

Inštitucionálne zabezpečenie procesu po Riu

Na inštitucionálne posilnenie procesu po Riu sa na úrovni OSN vytvorila Komisia pre trvalo udržateľný rozvoj (Commission on Sustainable Development). Konkrétne úlohy plní Odbor OSN pre koordináciu riadenia a trvalo udržateľný rozvoj (United Nations Department for Policy Coordination and Sustainable Development). Úseky pre životné prostredie a trvalo udržateľný rozvoj sa vytvorili aj v najdôležitejších medzinárodných organizáciách v rámci OSN aj mimo neho (napr. v rámci UNESCO, UNDP, FAO, OECD a i.). Vytvorili a čerpajú sa najrôznejšie väčšie či menšie finančné fondy zamerané na implementáciu záverov z Ria.

Inštitúcie pre trvalo udržateľný rozvoj sa vytvorili aj na národných úrovniach, a to tak vládne, ako aj mimovládne organizácie, vedecké ústavy, občianske združenia a nadácie.

Mimoriadny rozmach v celosvetovom meradle znamenala oblasť environmentálneho vzdelávania. Rozvoj programov ochrany životného prostredia a trvalo udržateľného rozvoja, ako aj interdisciplinárneho vzdelávania, je jednou z najčastejších inovačných tém a priorít rôznych edukačných programov (napr. TEMPUS, SOCRATES, LEONARDO a i.) a zrejme to tak zostane aj po Generálnej konferencii UNESCO v októbri – novembri 1997, pretože téma Medzidisciplinárne projekty – Vzdelávanie pre trvalo udržateľnú budúcnosť – je zaradená ako hlavný program "Transdisciplinary Projects" a program "Educating for Sustainable Future" aj pre najbližšie obdobie.

Vybrané pozitíva a negatíva procesu po Riu

Vyhodnotenie päťročného obdobia po Summite Zeme na svetový rozvoj je na tomto mieste nemožné ak uvážime, že len Agenda 21 obsahovala 40 kapitol, že Rio deklarácia pozostáva z 27 princípov a každý princíp predstavuje osobitný problém aplikácie do života. Fakt, že za účelom hodnotenia celého procesu sa zvolávajú osobitné zasadania Komisie OSN pre trvalo udržateľný rozvoj, len potvrdzuje jeho zložitost'. Na piatom zasadaní komisie v apríli 1997 v New Yorku sa počas viac ako dvoch týždňov preberali jednak národné správy, jednak správy najrôznejších organizácií a agentúr OSN o implementácii výsledkov z Ria za uplynulých 5 rokov. Vybrali sme len niektoré aspekty tohto procesu, a to jednak z medzinárodného pohľadu, jednak z pohľadu Slovenskej republiky.

Podľa hlavnej správy Komisie OSN pre trvalo udržateľný rozvoj (Global Change and Sustainable Development: Critical Trends) z apríla 1997 sa centrálna idea UNCED – *potreba integrácie ochrany životného prostredia a socioekonomického rozvoja* – nesporne akceptovala v celosvetovom meradle. Správa však zároveň podčiarkuje, že práve integrácia je mimoriadne zložitá a spôsobuje problémy v riadení aj v krajinách, ktoré sú najvyspelejšie a najoddanejšie tomuto princípu. Okrem odborného problému – Ako vlastne dospieť k tejto integrácii? – zostáva stále kardinálna otázka: Môžu v súčasnom ekonomicky a finančne globalizovanom a integrovanom svete riadiace zásahy jednotlivých štátov skutočne ovplyvniť trendy ekonomického rastu, vzorcov spotreby a environmentálne problémy v zmysle dokumentov z Ria? Ako vypracovať a implementovať také medzinárodné riadiace princípy, aby sa nedotkli suverenity štátov, pričom je jasné, že globálne problémy sa nedajú vyriešiť v rámci jednotlivých štátov? Na druhej strane je množstvo krátkodobých a strednodobých problémov, ktoré možno riešiť len na národnej úrovni, ich neriešenie však môže prerásť do globálneho rozsahu.

Inou dôležitou prierezovou otázkou je faktor času v implementácii výsledkov z Ria. Rôzne koncepcie požadujú rôzny čas na ich uskutočnenie, preto celkové hodnotenie efektu riadiacich mechanizmov v rámci procesu po Riu je po piatich rokoch veľmi ťažké. Napr. programy na znižovanie rastu populácie môžu priniesť konkrétne efekty až po jednej generácii, degradáciu pôd a lesov možno obrátiť až po niekoľkých dekádach, znížiť úroveň znečistenia a zmeniť technológie možno veľmi rýchlo – ak je na to politická vôľa. Preto celý proces po Riu treba chápať ako postupný posun spôsobu rozvoja z doterajšieho na trvalo udržateľný.

Zo správy Global Change vyplýva, že veľmi pesimistické predpovede pred 20–25 rokov (napr. v slávnej správe Rímskeho klubu "Hranice rastu") sa nenaplnili, mnohé predpovedané "katastrofy" nie sú aktuálne, napr. nebezpečenstvo nukleárnej vojny je azda odvrátené, vyčerpanie fosílnych zdrojov energie sa oddialilo, obnoviteľné zdroje energie sa stále väčšími využívajú, priemyselné znečistenie ovzdušia a vôd sa výrazne znížilo, a najmä vo vyspelých štátoch sa predtým zdevastované životné prostredie zlepšilo na nepoznanie, rast svetovej populácie sa spomalil, obyvatelia Zeme žijú zväčša dlhšie a zdravšie. Objavili sa však nové problémy, napr. ozónová diera, AIDS, pretrvávajúca chudoba veľkej časti svetovej populácie a narastajú rozdiely medzi bohatými (kde sa zároveň aj životné prostredie podarilo výrazne zlepšiť) a chudobnými. Hlavné environmentálne problémy pred niekoľkými rokmi – znečistenie vody a ovzdušia, najmä v rozvinutých štátoch – už problémami nie sú. Hlavné problémy súčasnosti majú viac "ekologický" charakter: degradácia biologických zdro-

gov, pôdy, lesa, vysušanie krajiny, stále pretrvávajúce problémy s pitnou vodou. Podľa toho sa globálna katastrofa nezdá reálnou, ale v mnohých štátoch pretrvávajú tradičný rozvoj (označovaný ako "business-as-usual", teda obchod-ako-obyčajne) a ekonomický rast zostáva primárnym riadiacim princípom, najmä v rozvojových štátoch. Preto každé globálne hodnotenie, aj keby sa dialo na základe rovnakých objektívnych ukazovateľov – je otázkou pohľadu, pozitívneho alebo negatívneho predpokladu hodnotiaceho. Napr. intenzita spotreby energie sa znížila, ale celková spotreba vzrástla, podiel chudobných sa znížil, celkový počet vzrástol, tempo rastu chudobných sa však spomalilo. Veľké rozdiely sa objavili aj v tempe rozvoja doterajších rozvojových krajín. Stále zostáva veľké množstvo ľudí bez prístupu k liekom, vode, energii, čiastočne aj vinou nesprávneho riadenia distribúcie týchto položiek v rámci rozvojových štátov.

V procese po Riu sú však aj jednoznačné pozitíva. Úroveň vzdelania a zdravotného stavu svetovej populácie sa výrazne zvýšila, čo správa Global Change považuje za rozhodujúce pre realizáciu trvalo udržateľného rozvoja. Úroveň vzdelania je aj významným faktorom spomalenia rastu populácie. Do sféry rozvoja ľudských zdrojov môžeme zaradiť aj významnú úlohu mimovládnych organizácií, ktoré väčšina štátov jednoznačne podporuje a považuje za prínos. Ekonomické predpovede sú pozitívne pre väčšinu svetových regiónov, čo tak isto znamená zlepšenie vyhládok na trvalo udržateľný rozvoj. Technologické inovácie sa uplatňujú zrýchleným tempom, dekarbonizácia výroby energie pokračuje, zvyšuje sa produktivita poľnohospodárskych pôd, zvyšuje sa efektívnosť využitia vody a materiálov.

Podľa správy Global Change sú to najmä tri strategické smery, ktoré môžu zabezpečiť trvale pozitívne trendy trvalo udržateľného rozvoja: 1. investície do ľudských zdrojov (vzdelávania, zdravotníckej starostlivosti, prístupu k informáciám), 2. rozvoj neznečisťujúcich a efektívnych technológií a 3. reforma cien, najmä internalizácia environmentálnych nákladov do cien, ktorá by mohla výrazne zmeniť vzorce spotreby. Napriek tomu, že tieto stratégie prinášajú dokázateľné výsledky, ich implementácia vyžaduje čas.

Trendy procesu po Riu na Slovensku

Inštitucionálne zabezpečenie tohto procesu prebiehalo a prebieha aj v Slovenskej republike na rôznej úrovni a s rôznou intenzitou. Hlavné aktivity na úrovni vládných organizácií vyvíja Ministerstvo životného prostredia SR. Celkový prístup MŽP SR k procesu po Riu je jednoznačne pozitívny. Princípy z Ria sú zahrnuté do základných dokumentov MŽP SR, napr. do Stratégie, zásad a priorít štátnej environmentálnej politiky (1993). AGENDA 21 vyšla v slovenčine, vydáva sa množstvo materiálov, ktoré propagujú trvalo udržateľný rozvoj.

Za negatívum v oblasti inštitucionálneho rozvoja treba v prvom rade považovať zánik samostatných a od ostatných úradov nezávislých úradov životného prostredia r. 1993. Argumenty o domnejšej roztrieštenosti štátnej správy v rokoch 1990–1992 neobstoja, pretože v skutočnosti je občanovi jedno, či určitý referent v určitej kancelárii podlieha prednostovi jednému alebo druhému, alebo či Ministerstvu vnútra SR či Ministerstvu životného prostredia SR. On potrebuje jednoducho vojsť do nejakých dverí a keď už vie do ktorých, žiadnu roztrieštenosť nepocituje. Pre konkrétne rozhodnutie referenta, vedúceho oddelenia, vedúceho odboru však nie je jedno, komu podlieha (napr. kto mu určuje plat), najmä v sporných prípadoch, pričom celosvetové skúsenosti sú také (teda nie je to špecifikum Slovenska), že argumenty životného prostredia často podľahnú ekonomickým argumentom a iným záujmom. Za ďalšie negatívum môžeme považovať aj zmeny v rámci nového administratívneho členenia SR: kým pred zmenami bolo 121 prvostupňových úradov ŽP – obvodných úradov ŽP (či sa tento úrad volal obvod alebo okres, pre občana nie je podstatné) a 38 druhostupňových úradov ŽP – okresných úradov ŽP, v súčasnosti je len 79 prvostupňových úradov na úrovni odboru okresného úradu a 8 druhostupňových na krajských úradoch. Tieto zmeny štátnej správy teda priniesli stratu nezávislosti úradov ŽP a oddialenie prvostupňových úradov ŽP od obyvateľstva v 41 starých obvodoch.

V r. 1993 sa pod patronátom Ministerstva zahraničných vecí SR založila Slovenská komisia pre trvalo udržateľný rozvoj.

žateľný rozvoj, avšak zatiaľ nemala výraznejší vplyv na implementáciu záverov z Ria do života.

Na mimovládnej úrovni sú aktivity veľmi rôznorodé. Vytvorilo sa aj množstvo mimovládnych organizácií, ktoré postupne zanikli, alebo ich činnosť bola len formálna. Aktívna je Spoločnosť pre trvalo udržateľný život (ktorá sa však dosť kriticky stavia k mnohým výsledkom z Ria, ako aj k mnohým aktivitám MŽP SR), ďalej organizácia Daphne, Slovenská riečna sieť, Ipeľská únia a i. Staršie významné ochranárske združenia, ako je SZOPK a Strom života, tiež zaradili do svojich programov trvalo udržateľný rozvoj. Nový zákon NR SR č. 207/1996 Z. z. o nadáciách zrejme negatívne ovplyvnil aktivity týchto organizácií, v každom prípade ich počet zredukoval. Avšak naozaj aktívne organizácie sa zachovali, alebo sa transformovali na inú formu. Ako ovplyvní nový zákon kvalitu činnosti mimovládnej sféry vcelku, ukáže najbližšia budúcnosť.

Trendy trvalo udržateľného rozvoja sa na Slovensku prejavujú podobne ako v medzinárodnom meradle, t. j. môžeme zaznamenať celkovo pozitívne trendy, aj keď niektoré problémy naďalej pretrvávajú. Z jednoznačne pozitívnych trendov možno spomenúť nasledujúce:

Aj na Slovensku sa jednoznačne zvyšuje kvalita ľudských zdrojov, celkové environmentálne a ekologické vedomie a vzdelanie. Mimoriadne intenzívne sa posledných 5 rokov rozvíja environmentálne vzdelávanie a výchova. Vznikla samostatná Fakulta ekológie a environmentalistiky na Technickej univerzite vo Zvolene, v rámci Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave vznikla sekcia environmentalistiky, prakticky na každej vysokej škole vznikli katedry zamerané na výučbu ekológie a environmentalistiky, r. 1994 vznikla Katedra UNESCO pre trvalo udržateľný rozvoj a ekologické vedomie pri Fakulte ekológie a environmentalistiky TU vo Zvolene. Usporiadalo sa veľké množstvo kurzov a seminárov, vydali sa najrôznejšie propagačné materiály venované týmto témam. Tak isto sa rozvíjali výchovno-vzdelávacie aktivity mimovládnej sféry (napr. aktivity "Zelených domov", kluby UNESCO a i.). Na základe toho môžeme smelo povedať, že úroveň vzdelanosti a environmentálneho vedomia na Slovensku je porovnateľná s vysokým svetovým štandardom.

Zo systémových nástrojov trvalo udržateľného rozvoja sa na Slovensku podarilo dobre rozpracovať najmä environmentálnu legislatívu, ktorá je porovnateľná s legislatívou vyspelých štátov a v rámci krajín strednej a východnej Európy patríme na popredné miesto. Niektoré zákony svojou koncepciou znesú najprísnejšie medzinárodné kritériá, napr. Zákon NR SR č. 287/1994 Z. z. o ochrane prírody a krajiny, Zákon NR SR č. 127/1994 Z. z. o posudzovaní vplyvov na životné prostredie (Kozová, M. a kol., 1995). Pripravený zákon o environmentálnych informáciách by mal byť tak isto význam-

Ukázkový les Smoky Mountains

ným faktorom zapojenia širokých vrstiev obyvateľstva do procesu trvalo udržateľného rozvoja. V rámci ekonomických nástrojov sa využívajú najmä "klasické" (najviac odplaty, poplatky, pokuty), v daňovom systéme explicitne uvedená environmentálna daň sa zatiaľ nevyužíva.

Tak ako vo vyspelých krajinách, aj na Slovensku sa znečistenie ovzdušia a vôd – t. j. klasické environmentálne problémy – znižuje. SR plní všetky záväzky, ktoré jej vyplývajú z podpísaných medzinárodných dohôd. Je to jednak v dôsledku uplatnenia nových technológií, jednak v dôsledku znižovania alebo zastavenia znečisťujúcich výrobných procesov.

Špeciálne trendy trvalo udržateľného rozvoja na Slovensku

Osobitne by som chcel spomenúť 2 problémové okruhy, kde môžeme zaznamenať pozitívne aj negatívne trendy:

Ako sme už spomenuli, jednou z hlavných ideí UNCED bola integrácia, a to jednak integrácia rozvojevých a environmentálnych aspektov, jednak integrovaný prístup k ochrane a využívaniu prírodných

zdrojov. Tomuto princípu bola venovaná kapitola 10 Agendy 21 (Integrated approach to the management of land resources), pričom ako jeden z explicitne odporúčaných nástrojov tohoto prístupu bola uvedená aj metódika krajinnoekologického plánovania LANDEP.

Pretože táto metódika bola vyvinutá na Slovensku (Ružička, Miklós, 1982, 1990), samozrejme, že sme ho uplatnili aj v environmentálnej politike SR po roku 1990. Išlo o tzv. ekologizáciu hospodárenia v krajine, kde princíp integrácie spočíval v tom, že riadiace nástroje, ktoré sa dotýkajú krajinného priestoru, musia byť navzájom kompatibilné a neantagonistické. Konkrétne išlo o ekologizáciu územného plánovania na jednej strane a vymanenie ochrany prírody z tradičnej defenzívy a jej postavenie do úlohy konštruktívneho partnera k územnému plánovaniu na strane druhej. Inštitucionálne sa integrácia podporila aj tým, že odbory územného plánovania, ochrany prírody a neskôr aj krajinnoekologických koncepcií regiónov boli v jednej sekcii vtedajšej Slovenskej komisie pre životné prostredie. Tieto princípy sa výrazne uplatnili aj v praxi. V novelách zákona o územnom plánovaní a príslušných vyhláškach (Zákon 50/1976 Zb. v znení neskorších zákonov, Vyhláška 84/1976 v znení neskorších vyhlášok) sa explicitne uviedli ekologické regulatívy ako povinné podklady plánovacieho procesu a v skutočnosti žiaden územný plán v súčasnosti nie je bez ekologických podkladov.

Aktom na vymanenie ochrany prírody z defenzívy bola implementácia koncepcie územného systému ekologickej stability (ÚSES) do legislatívy územného plánovania, ako aj do projektovania pozemkových úprav (Zákon SNR č. 330/1991 Zb. v znení neskorších predpisov) a do praxe, pričom ÚSES treba považovať za modernú koncepciu celoplošnej ochrany prírody s konštruktívnym zameraním (Zákon 287/1994 Z. z. o ochrane prírody). Projekty ÚSES sa rozpracovali pre celé Slovensko na nadregionálnej aj regionálnej úrovni, v súčasnosti prebieha ich implementácia do územných plánov, ako aj rozpracovanie miestnych ÚSES. Koncepcia ÚSES je v plnom súlade s Dohovorom o biologickej rôznorodosti z Ria, ako aj s Paneurópskou stratégiou biologickej a krajínnej rôznorodosti. Týmto činom sme zároveň výrazne predbehli aj vyspelé západoeurópske štáty, kde koncepcia tzv. ekologických sietí v poslednom období patrí medzi najvýznamnejšie stratégie trvalo udržateľného rozvoja (Nowicki, P. a kol., 1996) vrátane Paneurópskej stratégie biologickej a krajínnej rôznorodosti. Čo sa týka implementácie ekologických sietí do života, naše skúsenosti môžu byť príkladom pre ostatné štáty Európy. V tejto oblasti sme teda zaznamenali naozajstný pokrok.

Za negatívny trend v tejto oblasti môžeme považovať určitú dezintegráciu územného plánovania a ochrany

prírody v poslednom čase, a to najmä: rozdelenie odborov ochrany prírody a územného rozvoja do dvoch odlišných sekcií a kompetenčné spory o pôsobnosť v krajine, pričom ešte treba pripomenúť, že aj v rezorte kultúry vznikla sekcia krajiny, ktorá taktiež hľadá svoje kompetencie a pripravuje legislatívne predpisy týkajúce sa tej istej entity – krajiny. Tieto snahy určite neprispievajú k trvalo udržateľnému regionálnemu rozvoju.

S určitosťou možno tvrdiť, že v posledných piatich rokoch sme aj na Slovensku zaznamenali výrazný pokrok v otázkach ochrany životného prostredia a rozvoja, aj keď – tak ako na celom svete – aj u nás pretrvávajú určité problémy. Rovnako najväčšiu nádej aj u nás – tak ako to robí aj správa Global Change – môžeme vkladať do správne rozbehnutého trendu rozvoja kvality ľudských zdrojov, ktoré musia byť nositeľom trvalo udržateľného rozvoja aj v budúcnosti.

Literatúra

- Agenda 21, 1992: United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro (United Nations), A/Conf. 151/ 4.
- Convention on Biological Diversity. United Nations Conference on Environment and Development, Earth Summit, Rio de Janeiro 1992, July 3rd–12th.
- Draft Programme and Budget 1998–1999. UNESCO, Paris, 29 C/5.
- Global Change and Sustainable Development: Critical Trends. Report of the Secretary General. UN/DPCSD Report, Commission on Sustainable Development, Fifth Session, 7–25 April 1997.
- Kozová, M. a kol., 1995: Posudzovanie vplyvov na životné prostredie II. Bratislava, ŠEVT.
- Nowicki, P., Bennet, G., Middleton, D., Rientjes, S., Wolters, R. (eds), 1996: Perspectives on Ecological Networks. European Centre for Nature Conservation, series Man and Nature, 1, 192 pp.
- Program starostlivosti o životné prostredie v SR. 1991, SKŽP, Bratislava.
- Rio Declaration on Environment and Development: Application and Implementation. UN Commission on Sustainable Development, Fifth Session, 7–25 April 1997. Report of the Secretary-General. E/CN.17/1997/8.
- Ružička, M., Miklós, L., 1982: Landscape-ecological Planning (LANDEP) in the Process of Territorial Planning. Ekológia (ČSSR), 1, 3, Bratislava, p. 297–312.
- Ružička, M., Miklós, L., 1990: Basic Premises and Methods in Landscape-ecological Planning and Optimisation. In Zonneveld I. S., Forman R. T. T. (ed.), 1990: Changing Landscapes: An Ecological Perspectives. Springer Verlag, New York, p. 233–260.
- Stratégia, zásady a priority štátnej environmentálnej politiky. 1993. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky, Bratislava, 142 pp.